

A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalásá”-ban

Mennyiben szolgálhat e két szintézis, koncepciójukat és részletmegoldásait tekintve, a magyar történet megírandó újabb nagy összefoglalásának alapjául? Vajon kimerülhet-e „fehér foltjaik” eltüntetésében az elkövetkező évek feladata, vagy ennél többre, a koncepció felülvizsgálatára is szükség van? Ezekre a kérdésekre kell most világos feleletet adnunk, ha tennivalónkat reálisan akarjuk felmérni.

Mindkét munka azokban az években született, mikor Molnár Erik éles kritikája már megingatta a szóbanforgó korszak történetéről kialakított régebbi koncepciót, újabb koncepció világos megformulálására viszont még nem kerülhetett sor. „Régi” koncepción azt az ötvenes évek elején megszületett szemléletet értem, amely — itt most legegyszerűsítve, s egyben kiélezve — úgy állította be a magyarországi kései feudalizmus történetét, hogy a mátyási centralizációt megbuktató feudális reakció, a hazai polgárság gyöngesége és az általános kelet-európai fejlődés tendenciái alapján létrehozta az árutermelő robotoltató nagybirtokot s az örökös „jobbágyágnak” ezt alátámasztó rendszerét. Az egymással a mezőgazdasági áruterelés kézbentartásáért is osztályharcot vívó földesuraknak és parasztoknak az országot kiszípolyozó és pusztító (Habsburg és török) hódítók elleni „nemzeti összefogása”, egy időben az erdélyi fejedelemség felszabadító harcai által is támogatva, egy szabadparaszt (és esetleg köznemesi) osztálybázisra támaszkodó független centralizált nemzeti monarchia perspektíváját vetítette előre. Ez meggyorsíthatta volna a feudalizmusból való kibontakozást és a kapitalizmusba való átmenetet, ha a Rákóczi-szabadságharc bukásával nem győz a Magyarországot gyarmatosító és fejlődésében egy évszázadra visszartartó Habsburg-abszolutizmus. Az idegen abszolutizmus és a vele kompromisszumot kötő magyar feudális reakció meg nem gátolhatták ugyan a tőkés viszonyok törvényszerű kibontakozását, de meglassították és a kedvezőtlen, „porosz” útra terelték azt. Ha történéseink nem is egészében, vagy egyes részleteiben nem is azonos hangsúllyal vallották ezt a koncepciót, műveik együtteséből, főként pedig az egyetemi tankönyv első kiadásából mégis ezt lehet kiolvasni, s ez terjedt el — nem egyszer vulgarizált változatokban — a rokon-tudományok történeti alapvetéseiben és az iskolai oktatásban.

Molnár Erik kritikája e koncepciónak a „nemzeti összefogás” fogalmában összesűrített kulcsponjtját támadta meg, elsősorban az osztályharc alapvető frontjainak kiemelése s a politikai ideológia valóságos tartalmának tisztázása céljából. Kezdeményezését a körülötte fellángoló vita ideológiai síkra szorította, s arra a kérdésre koncentrált, hogy mennyiben lehet és kell a magyarországi rendi ellenállásban és az azzal szövetkező szabadparaszt (és köznemesi) paraszti

osztályharcban a nemzeti függetlenségi törekvéseknek legalább csirajelenségeit látni, holott a következő és sürgető lépés annak megvizsgálása lenne, hogy az ország belső gazdasági-társadalmi fejlődésében, a kor nemzetközi viszonyaiban s általában a kelet-európai fejlődésben adva voltak-e egyáltalán egy olyan független centralizált magyar állam létrejöttének és fennmaradásának objektív feltételei, amelyek osztálybázisát egy viszonylag erős árutermelő szabadparasztságnak az ugyancsak árutermelő feudális uralkodó osztállyal kötött kompromisszuma alkotta volna. Csak az erre a kérdésre megalapozott válasz nyithat utat nemcsak az ideológiai vonatkozások, hanem a Habsburg—török kérdéskomplexum helyes értékeléséhez is.

A szóbanforgó két szintézis sem veti fel, s ha egyes pontokon érinti is, nem oldja meg ezt az alapvető kérdést, hiszen ehhez a Molnár-vita megindulása óta eltelt néhány év nem is volt elegendő. Ebből következett, hogy új koncepció híján, ha letompítva, helyenként megkérdőjelezve is, kénytelenek lényegében a régít képviselni, bár nem lehet kétséges, hogy ma már a korszak kutatóinak túlnyomó része, köztük a szóbanforgó két szintézis szerzői gárdája sem áll fenntartás nélkül a régi koncepció alapján. Abban azonban, hogy mi és milyen határig érvényes még belőle, s hogy egyes részleteiben vagy egészében kell-e újjal helyettesíteni, még korántsem alakult ki közmegegyezés. Nem is alakulhatott ki, mert megelőzőleg olyan kérdéscsoportokat kell vizsgálat alá venni, amelyeknek tisztázása sok kutató szervezett összefogását és évekre terjedő munkáját igényli. Ezért az alábbiakban nem szorítkozhatom csupán a „fehér foltok” kimutatására, hanem azokat az általános koncepció kulcsproblémáival összefüggésben kell rangsorolnom, és a kutatási feladatokat ennek megfelelően javasolnom.

Nem volna azonban sem méltányos, sem az adott célkitűzésnek megfelelő, ha bevezetőben nem emelném ki azt, ami a két szintézisből maradandó és alapjául szolgálhat a tervezett új összefoglalásnak.

A periodizáció kérdéseiről most nem szólok, mert azokat már tekintélyes történelemszófordum megvitatta, s egyes ellenvéleményekkel szemben a régi korszakhatárokat helybenhagyta. Véleményem szerint az utóbbi évek eredményei s előreláthatólag még inkább az újabb kutatások számos kételyt ébresztettek és fognak ébresztetni főleg a kezdő 1526 és a befejező 1790 évszámok periodizációs jelentőségével szemben, a jelenlegi döntés azonban gyakorlatilag még csak a kötetbeosztást érinti, s ez nem olyan fontos kérdés, amire további vitát kellene pazarolni, különösen amikor számos alapvető, a periodizáció elvi tartalmát is érintő probléma nincs még kellőképpen tisztázva.

Attól függetlenül tehát, hogy mikor kezdődik és mikor végződik Magyarországon a kései feudalizmus korszaka, annak fő tartalmát, meghatározó jellegzetességét a két mű kétségbevonhatatlan érvénnyel az „örökös jobbágyság” rendszerének kialakulásában, megszilárdulásában és kezdődő válságában jelöli meg. Ez a felismerés és meghatározás egyben a magyar marxista történettudomány legjelentősebb teljesítménye a szóbanforgó korszak vonatkozásában. A magyar agrárfejlődésnek a nyugat- és kelet-európai általános fejlődésben való elhelyezése, fő vonásainak, részben helyi sajátosságainak kimutatása azt a szilárd alapot képezi, amelyre az új szintézis is nyugodtan épülhet.

Ha a szóbanforgó két műben vannak is bizonytalanságok az agrárfejlődés egyes szakaszainak pontos kijelölésében és ezen belül a bérmunka súlyának koronkénti értékelésében, ezek a kérdéssel foglalkozó, azóta megjelent alapvető monográfiában a járadékformák alakulása és a bérmunka egyre csökkenő jelentősége tekintetében a XVII. század közepéig megnyugtató tisztázást nyertek. Talán

a robotgazdálkodás kialakulásának regionálisan különböző körülményei és időpontja várnak még részletesebb feltárássra, de ezek a kívánatos kutatások sem igen fognak változtatni azon — az említett monográfiában világosan leszögezett — tényálláson, hogy a robotoltatást mindenütt a pénzjáradék többé-kevésbé uralkodóvá válása előzte meg, s a fordulat általában valamikor az 1530-as években következett be.

A XVII. század derekától a XVIII. század derekáig tartó szakasz viszont a két szintézisben egyaránt tisztázatlan. A szerzők a század második felében a szabadparaszti törekvések megerősödését konstatálják, s ennek okául a robotoltatás átmeneti válságát, valamint a háborús viszonyokat jelölik meg, de a változásnak sem területi kiterjedését, sem a további fejlődést befolyásoló horderejét nem határozzák meg világosan, ami annál sajnálatosabb, mivel a korszak osztályharcának és általában politikai történetének egyik fő tényezőjeként a szabadparaszti törekvések szerepelnek. Az utóbbi években folyó s részben még publikálatlan kutatások igazolni látszanak a szabadparaszti elemek felduzzadását s emellett egy szabadmenetelű jobbágyréteg országos méretekben való kialakulását, párhuzamosan a robot csökkenésével, ill. pénzjáradékra való kommutálásával. A forrásokból azonban az is kiderül, hogy a jobbágyság nem bírta viselni a pénzjáradékra való áttérés terheit, s a fejlődés visszahajlott a robotoláshoz. A XVIII. század első felében a telepítések még fenntartották a szabad költözésnek kedvező viszonyokat, de a század derekán már az „örökös jobbágyság” tendenciái diadalmaskodnak. Az egyelőre még nem teljesen tisztázott gazdasági háttérű szabadparaszti és szabadmenetelű jobbágyi közjáték tehát nem tudta az „örökös jobbágyság” fejlődési fővonalát döntően befolyásolni. Ha jelentőségüket ezért nem is szabad — különösen nem az egész magyar történelmi fejlődés perspektívájában — túlbecsülni, a szabadparaszti törekvések közel egy évszázadra mégis színezték a magyar agrártársadalom és politikai élet fejlődését, s emiatt komoly hiánynak kell tekinteni, hogy a két szintézisnek a XVIII. század első felével foglalkozó részei, amellett, hogy a telepítéseket is érthetetlenül szűkszavúan tárgyalják, úgyszólván semmit sem szólnak a korábbi eredetű szabadparaszti vívmányok (hajdúk, taxások, mezővárosok szabadsága) a Habsburg-hatalom és a magyar uralkodó osztály közös összefogásával történt erőszakos felszámolásáról.

A XVIII. század második felének agrárviszonyairól viszont mindkét mű (leszámítva az úrbéri rendelet és a józsefi parasztpolitika értékelésében mutatkozó, kiegyenlítésre s talán kiegészítésre váró különbségeket) kielégítő képet rajzol. A mezőgazdaság termelékenységének kutatásában azóta elért eredmények mégis arra figyelmeztetnek, hogy a földesúri gazdálkodás modernizálódását már az 1760-as évektől kezdve jobban figyelembe kell venni, mint az eddig történt.

Az örökös jobbágyság rendszerének fővonásai mellett, azokhoz kapcsolódva tárta fel marxista történetírásunk a paraszti osztályharc számos, addig éppen csak utalásszerűen ismert mozzanatát, különös hangsúllyal természetesen a nagyobbarányú megmozdulásokat, felkeléseket téve azok fejlődésvonalának jellemzésére is. Aligha látszik helytelennek az — a két szintézisben is hangot kapó — megállapítás, hogy a XVII. század folyamán a parasztmozgalmak — ha ellentmondásosan is — összekapcsolódnak a rendi szabadságharcokkal, s ennek magyarázata a Habsburg-szoldateszkának ill. abszolutizmusnak az ország egész lakosságát sújtó terrorisztikus, kiszipolyozó fellépése. Nem is ennek az „összefogásnak” a ténye és magyarázatának helyessége, hanem a neki tulajdonított „nemzeti” perspektíva az, ami Molnár Erik kritikáját kihívta. Míg a paraszti

osztályharc tényanyagának feltárása tekintetében legfeljebb részletkérdések tisztázása maradt hátra, annál sürgetőbb feladat szubjektív célkitűzéseinek és objektív perspektíváinak alapos kritikai vizsgálata. Ehhez természetesen szükséges az egyes paraszti rétegek egymáshoz, a magyar uralkodó osztályhoz és általában a szabadságharcokhoz való viszonyának tisztázása.

Ezen a téren a két szintézis óta jelentős előrehaladás történt, s bár az eredmények összefoglalása még hiányzik, annyi máris látszik, hogy a parasztság állásfoglalása a szabadságharcokkal szemben korántsem volt egységes. Eddig legalább három típus különül el világosan: az árutermelő parasztság, a szegény-parasztság és a katonaparasztság, s ezek közül éppen az első kategória az, amely legkevésbé mutatkozott áldozatkésznek a szabadságharcok támogatásában, holott perspektívájuk — állítólag — a paraszti árutermelésnek kedvezett volna. Nagyon is problematikus a katonaparasztság (hajdúk stb.) és a paraszti árutermelés perspektíváinak összekapcsolása. A hajdúvárosoknak a Rákóczi-szabadságharc folyamán tanúsított magatartása azt mutatja, hogy a katonaparaszti réteg gazdasági megszilárdulásával párhuzamosan csökken katonai és politikai aktivitása. Mindez arra figyelmeztet, hogy a szabadparaszti fejlődés címén egy kalap alá vett különböző paraszti törekvéseket és lehetőségeket differenciáltabban kell értékelni, s a centralizált nemzeti monarchia szabadparaszti osztálybázisát — egy ilyen monarchia létrejöttének egyéb, külső nehézségeitől eltekintve is — alighanem az illúziók birodalmába kell utalni. Annak, hogy ilyen illúziók egyáltalán létrejöhettek, hogy egyfelől a paraszti osztályharc, másfelől a rendi szabadságharcok perspektívájába egy független, centralizált magyar monarchia reális lehetőségét lehetett állítani, az ország gazdasági erejének és helyzetének hiányos felmérése volt az oka. A termelési viszonyok és a paraszti osztályharc kutatásának terén elért jelentős eredményekkel nem párosult a termelő erők alapos megvizsgálása.

Meglehető bizonytalanság uralkodik még ma is a demográfiai viszonyok tekintetében. A Mátyás-kori 4 milliós és a József-kori 8 milliós népességszámok közti viszonylagos lélekszámalakulás megismeréséhez alapul vett 1715—20-as adatok értékelése körül ma is folyik a vita. A török-kori pusztulás méreteiről sok regionális adat országos egyeztetése mellett hiányoznak az időmetszetenkénti népsűrűségi kimutatások, holott a rendelkezésre álló források egy részét ma már a török által megszállt területen is — legalább bizonyos időpontokban — lehetővé teszi. Megbízható demográfiai összkép és fejlődésvonal nélkül olyan alapvető kérdésekre nem tudunk válaszolni, mint pl. (a termelőerők fejlettségéhez viszonyított) munkaerőbőség vagy munkaerőhiány. Az mindenesetre az eddigi részletkutatások fényében is valószínűnek látszik, hogy a XVI—XVII. században az ország népsűrűsége nem sokkal haladhatta meg (vagy esetleg el sem érte?) a Mátyás-kori 18—20/km²-t. Ez pedig már önmagában is sokat mond a gazdasági fejlettségről. A demográfiához kapcsolódik a néptáplálkozás és népegészségügy problematikája; az előbbi tekintetében ma sem lezárt viták folynak, az utóbbiról szét-szórt adatok alapján legfeljebb általánosságokat lehet mondani.

A termelési technika, a termelékenység és a termelés volumene tekintetében a két szintézisben találkozunk szórványos, illusztratív adatokkal s ezek alapján bizonyos, szükségszerűen bátorítalan becslésekkel is. Azóta az agrártermelés vonatkozásában valamivel többet, de korántsem eleget tudunk. Alapos, regionális kutatásra van szükség, ezen belül a paraszti és a földesúri üzemi termelés profiljának és kapacitásának összehasonlító feltárására, azzal a határozott céllal, hogy lemérjük az árutermelés tényleges arányait és lehetőségeit. Az ugyanis, amit a két szintézis a mezőgazdasági árutermelés volumenéről mond, aligha ele-

gendő egyébire, mint a jogos kíváncsiság felkeltésére, mert hol az árutermelés túl-, hol lebeesülését inspirálja. (Ebben a vonatkozásban is sürgető a néptáplálkozás jobb megismerése.)

A mezőgazdasági árutermelés terén észlelhető bizonytalanságnál is súlyosabb, mert lényegileg a teljes homállyal ér fel az, amit az ipari termelésről tudunk, ill. nem tudunk. A magyar történetírás legsúlyosabb adósságai közé tartozik ennek a korszaknak a város- és ipartörténete, amelyet — mint a mesebeli róka a farkát — minden baj okozójának bélyegezve a legutóbbi időkig mintha kiutasítottunk volna a kutatatandó témák közül, mondván: olyan elmaradott volt, hogy nem érdemes rá sok szót pazarolni. A két szintézis elevenen eseteli a városok nyomorúságát, iparunk elmaradottságát, ugyanakkor pedig döntő mértékben a Habsburg-gyarmatosítást teszi felelőssé a magyar manufaktúra-korszak késői és fogyatékos kibontakozásáért. Kétségtelen, hogy a szóbanforgó korszakban Magyarország agrártermékeket exportáló és iparcikket importáló ország volt, s már magában ez a tény arra mutat, hogy iparunk képtelen volt ellátni a hazai szükséglet tekintélyes hányadát, ugyanakkor azonban alig fordítottunk figyelmet arra, hogy mégis mennyiben, milyen területeken és milyen színvonalon elégítette ki a hazai ipar a belső fogyasztást. Ahhoz, hogy e tekintetben világosan lássunk, fel kell mérni a falusi, mezővárosi, városi és majorsági ipar technikáját, termelékenységét, termelési volumenét és fogyasztói piacát, alapos vizsgálat alá véve, hogy egyes társadalmi osztályok mennyiben éltek hazai és mennyiben külföldi iparcikkekkel. Nem utolsósorban a manufaktúrális fejlődés reális perspektíváinak felvázolása érdekében kell ezt tennünk, mert az, amit a két szintézisben a magyarországi manufaktúrák keletkezéséről, jellegéről, termeléséről és fejlődési kilátásairól olvasunk, már az azóta történt kutatások fényében is elégtelen, holott ma még csak a textil- és vasipar XVIII. századi történetét ismerjük, azt sem hézagtalanul.

A hazai mezőgazdaság és ipar árutermelő kapacitásának és a belső piaci viszonyoknak feltárása után lehet csak reális eredménnyel kecsgetető kísérletet tenni Magyarország tényleges helyének megkeresésére az ebben a korban kibontakozó világpiacon, az európai munkamegosztásban. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy Magyarország gazdasági élete érzékenyebben reagált a nemzetközi változásokra, erősebb szálakkal fűződött a világpiachoz, mint azt eddig gondoltuk. Különösen a XVII. századi összeurópai depresszió (és az ezzel kapcsolatos ún. refeudalizálódás) s a hazai agrárfejlődés egyes mozzanatai, valamint a XVIII. századi textil-konjunktúra ingadozásai és a hazai textilmanufaktúrák sorsa közti összefüggések tekintetében tett megfigyelések figyelmeztetnek erre. Helytelen tudományos magatartás, a „magyar globus” szemlélete továbbélésének elősegítése lenne ezeket a megfeleléseket a limine véletleneknek, vagy erőltetett magyarázatoknak tekinteni, ehelyett komoly erőfeszítéseket kell tenni a kérdések tisztázására.

Súlyos akadálya a továbblépésnek az, hogy közvetlen földrajzi-történeti környezetünkben egyedül mi nem végeztük el saját ártörténeti kutatásainkat, melyek ugyan nem fognak varázsszerként minden problémánkra megoldást hozni, mégis ezek nélkül hiányzik a fejlődés vonalának egyik igen szemléletes mérceje. Ami az ártörténetről a két szintézisben található, az néhány kiragadott adaton kívül az a meglepő nézet, hogy nálunk az „árforradalom” idején az iparcikkek ára feljebb ment, mint a mezőgazdasági termékeké. Ha itt nem a megyei árlimitációk osztályszemlélete hatott a kutatókra, hanem valóságos képet rajzoltak, akkor a „magyar globus” szemlélete e tekintetben tényszerű igazolást nyerne, mert máshol mindenütt ennek fordítottja történt.

Ellentétes vélemények uralkodnak történetírásunkban (és a két szintézisben is) a magyar külkereskedelem aktivitásáról vagy passzivitásáról, a hazai kereskedőknek a külkereskedelemben való részvételi arányáról, a hazai kereskedőtőkének a külföldtől való függéséről, s egészében véve a magyar gazdasági életnek a határokon kívüli gazdasági élettől való függéséről. Ha valahol, akkor a kereskedelem, különösen pedig a külkereskedelem felmérésében és értékelésében uralkodik jelenleg gazdaság-történetünkben a legnagyobb bizonytalanság, ami természetesen az árutermelés egész alapvető problematikájára kihat. Nem lehet kétséges, hogy ez az egyik kutatási terület, amelyre a közeljövőben komoly erőket kell bedobni.

Az ország belső gazdasági kapacitásának és külső gazdasági kapcsolatainak statisztikai értékű felmérése alapján lehet csak nyugvópontra juttatni a külföldtől való függésünk jellege és mértéke körül forgó vitát (dél-német tőke behatolása és szerepe, az osztrák tőkés réteg kialakulása és kapcsolata a Habsburg-abszolútizmussal), azaz tisztázni, hogy mikor és mennyiben beszélhetünk Magyarország „gyarmati” helyzetéről. (A „gyarmati” kifejezés eléggé meghatározatlanul és nem is következetesen szerepel a két szintézisben, hol mint a Habsburgok szubjektív, de nem feltétlenül megvalósuló törekvése, hol, főleg, a XVIII. században mint objektív helyzet.)

Bárhogy is alakuljon az ország belső gazdasági erejének és a külföldtől való gazdasági függésnek az új kutatások alapján kialakuló mérlege, abból kell majd levezetni a társadalmi-politikai perspektívákat, mert az ellentmondás, amely a két szintézisben a gazdasági elesettség és a független centralizált nemzeti monarchia igénye közt fennáll, nem tartható tovább fenn. Nyilván ez a nem is mindig világosan felismert ellentmondás indította a szerzőket hol az árutermelés jelenségeinek felnagyítására, hol — és többnyire — a társadalmi-politikai törekvéseknek a gazdasági alapon megszabott lehetőségeket messze meghaladó célkitűzésekre való irányítására. A szabadparaszti tendenciák túlbecsüléséről már szövegtünk, de legalább ugyanannyi illúzióval terhes a magyar feudális uralkodó osztályról rajzolt kép. A két szintézis egyöntetűen a független centralizált nemzeti monarchia megvalósítását, vagy legalábbis az arra való következetes törekvést kéri számon attól az „önmagát túlélő, megmerevedett magyar rendiségtől”, amely szívósan és következetesen az „örökös jobbágyosság” rendszerének megszilárdításán és éppen ezért mindenféle centralizáció meghúzásán fáradozott. Arról már szövegtünk, hogy egy ilyen monarchia — jobb híján — feltételezett szabadparaszti osztálybázisa objektíve irrealitás, de azt is le kell szögezni, hogy egy ilyennek megteremtése szubjektív célkitűzése sem volt a magyar uralkodó osztálynak. A magyar nemesség a parasztsággal éppen az abszolutista törekvések kivédésére szövetkezett, holott csak egy abszolutista rendszer tudta volna rákényszeríteni a földesurakat az örökös jobbágyosság bilincsein való lazításra, hogy maga férközhessen hozzá a paraszti adóalanyhoz. A kapitalista viszonyok közt létrejövő nemzeti „érdekegyesítésnek” korábbi századokra való önkéntelen visszavetítése elvárni a magyar nemességtől azt az áldozatot, hogy lemond a feudális járadék egy részéről egy olyan gazdasági helyzetben, mikor nincs mód a tőkés járadékokra való áttérésre. Az már a két szintézisben is világos, hogy a Habsburg-Magyarország rendjei Bethlen „nemzeti” centralizációját nem voltak hajlandók nyakukba venni s az erdélyi támogatást csak úgy, mint a paraszti segítséget korántsem egy független nemzeti monarchia megteremtésére, hanem annak a Habsburg-hatalomnak a korlátozására kívánták igénybe venni, amely-

től a török kiverését várták, s amelynek uralma alatt egy Jagello-kori politikai struktúrában szívesen megmaradtak volna.

Ugyancsak a XIX. századi viszonyok visszavetítésének, egyben pedig a mátyási monarchiára való visszanyúlásnak látszik a két szintézisben helyenként felbukkanó rokonszenv, vagy legalábbis pozitív várakozás a köznemességgel szemben. Eltekintve most a történelmi helyzetek és problémák gyökeres különbségétől, semmiféle tény nem támasztja alá azt a feltételezést, hogy a köznemesség megbízhatóbb támasza lett volna egy független, centralizált monarchiának, mint a főnemesség. Ha ilyen illúziók élnének, azok csak a magyar uralkodó osztály rétegződésének, birtokviszonyainak, politikai szervezetének hiányos ismeretéből táplálkozhatnak. Mindaz, amit a megyei autonómia XVI—XVII. századi megerősödéséről eddig is tudunk, a köznemességet az „arany szabadságra” feltékeny, a centralizációval a főnemeseknél is inkább szembenálló erőnek mutatja. Ha ifj. Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc e tekintetben tápláltak is illúziókat, helytelen volna azokat a történéseknek átvenni. A teljes tisztánlátáshoz azonban alapos kutatások kellene, s ezekhez nélkülözhetetlen feltétel nemcsak az Országgyűlési Emlékek folytatásának szorgalmazása, hanem a megyegyűlések leglényegesebb forrásanyagának mihamarabbi összegyűjtése és publikálása is.

A gazdasági helyzet és a magyar uralkodó osztály önzése mellett a Habsburg-birodalom és a török együttes katonai túlerejét is jobban figyelembe kellene venni a független centralizált nemzeti monarchia perspektíváinak elbírálásánál, mint az eddig történt. A két idegen hatalom közti egyensúlyozgatás végeredményben a magyar rendi ellenállás egyik erőforrása volt a centralizációval szemben, a politikai függetlenség kivívására és megtartására azonban már nem lehetett volna elegendő. Az Erdélyből kiinduló nemzeti centralizáció reális lehetőségét is el kell vetni (ami a két szintézisben nem történik meg határozottan), hiszen ma már tudjuk, hogy Erdély a királyi Magyarországhoz képest is szegény, elmaradott ország volt, s nemzeti felszabadító hivatását nemcsak az ebben a kérdésben egyaránt ellenséges Habsburg és török hatalom, hanem a centralizációval szembeszegülő magyarországi rendek ellenállásának leküzdésével kellett volna teljesíteni, amire még olyan rendkívül kedvező nemzetközi helyzetben, mint a harmincéves háború, sem nyíltak reális kilátás.

Azt jelenti-e mindez, hogy nyugodjunk bele a magyar történelem tragikus, pesszimista szemléletébe s mentsük fel a magyar uralkodó osztályt, mint amely nem tehetett egyebet, jobbat a történelmi fejlődés kedvezőbb perspektívája érdekében? Korántsem. Bár ezt a szemléletet, amely Magyarország történetét az egykorú Nyugat-Európa lehetőségeihez méri s olyan fejlődést kér számon, amilyenek Kelet-Európában nem voltak meg a feltételei, meg kell változtatni s a magyar viszonyokat a kelet-európai korlátok közt kell értékelni, ezen túlmenően jogos a történelmi számonkérés az adottságok jobb vagy rosszabb kihasználása tekintetében. S itt aligha alkalmazhatunk egyéb reális értékelési szempontot, mint azt, hogy Magyarország fejlődési perspektíváit a Habsburg-birodalommal való kényszerű, de a kor objektív adottságaiból következő kapcsolat szempontjából vizsgáljuk meg. Ez esetben viszont a Habsburgok abszolutista törekvéseit nemcsak idegen elnyomásként kell megbélyegezni s velük szemben mindenféle ellenállásban a „nemzeti” pozitívumot kiemelni, hanem tudomásul kell venni, hogy itt egy olyan tartós kapcsolatról van szó, amelynek bizonyos előnyei és szükségképpen hátrányai is voltak. Az előnyök és hátrányok csak úgy mérhetők le reálisan, ha tekintetbe vesszük egyrészt az osztrák, cseh és magyar rendek egymás közötti és a dinasztíával szembeni érdekelletéit és

érdekközösségét, másrészt azokat a lehetőségeket és korlátokat, amelyek a Habsburgok német-birodalmi helyzetéből következtek. Semmiféle reális ügyértékelés nem fogja természetesen a Habsburgok birodalmát ideális államalakulatként beállítani, de a magyar rendiség szerepe éppen ebből a szempontból újragondolásra szorul. A Habsburg-abszolutizmusnak már Szeckfű által elismert és azóta — más éllel — sokat emlegetett tökéletlenségei nyilván összefüggésben állnak a magyar rendi ellenállással is, amely bénítólag hatott a bécsi centralizációnak nemcsak Magyarországot elnyomó, hanem azt esetleg fejlesztő törekvéseire is, mint arra II. József korában kiáltó példák vannak. Ha elfogadjuk az együttélés kényszerű tényét, aligha térhetünk ki az elől, hogy Magyarország külön érdekeit az egész államegyüttes közös érdekei és lehetőségei szempontjából nézzük, s olyan súlyos problémákat, mint pl. a török kiűzésének halogatása, vagy az örökös tartományok fejlettebb iparának támogatása, ne egyoldalúan ítéljünk meg, mint az a két szintézisben történik.

Magyarország és a Habsburg-hatalom viszonya annál inkább átgondolandó, mivel a két szintézis — nyilván helyesen — semmiféle előnyt nem lát abban a lehetőségben, hogy az egész ország török protektorátus alá kerülhetett volna. Erdély tekintetében viszont nem ilyen világos a török uralom értékelése, ami összefügg a már említett erdélyi „felszabadító” hivatás túlértékelésével. Ami a török megszállt terület viszonyait illeti, azokat a két szintézis (főleg az egyetemi tankönyv) jelenlegi tudásunk alapján jól mutatja be, ez azonban nem jelenti azt, hogy megelégedhetünk azzal, amit arról tudunk. A kép bizony vázlatos, nem egyszer hézagos is.

Függelékszerűen adja a két szintézis a művelődéstörténetet, ezért mi is függelékszerűen említjük itt azt a nagy hiányérzetet, amit nemcsak a művelődéstörténet lexikonszerű rövidege, aránytalanul kis terjedelme, hanem a történeti folyamatba való beillesztésének fogyatékoságai is keltenek az olvasóban. Aligha lehet a jövőben művelődéstörténet címén megelégedni a rokontudományok eredményeinek ilyen rövid kivonatolásával, hanem elvileg és tartalmilag újat, terjedelmileg is jóval többet kell adni. A hiányok és tennivalók felsorolása messze túlhaladná ennek az előterjesztésnek megengedhető kereteit; ehhez külön munkát szükséges.

Összefoglalva a két szintézis pozitívumait és negatívumait s a mérlegből következő feladatokat, megállapítható, hogy legerősebb oldaluk az agrárfejlődés vonalának megrajzolása, a XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig terjedő korszak említett hiányosságainak kivételével. Legproblematisabb viszont mindkét műben éppen ennek a lényegében jól felvázolt agrárfejlődésnek a független centralizált nemzeti monarchia perspektívaival való összekapcsolása. Az alap és felépítmény fejlődési tendenciáinak és lehetőségeinek ez az ellentmondásos ábrázolása a XVI—XVIII. századi magyar történelem egész koncepciójának alapos átgondolását teszi szükségessé, ami csak újabb kutatások alapján képzelhető el. A termelőerők, a piac, az uralkodó osztály rétegződése és politikája, Magyarország nemzetközi gazdasági és politikai helyzete, valamint a művelődéstörténet (ezen belül főleg a politikai gondolkodás) azok a nagy témák, amelyek tekintetében a legfőbb hiányosságok mutatkoznak s amelyeknek kutatása a legsürgősebbnek látszik.

Makkai László